

Іван ПАТЕР

ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ СЕРЕД ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРАХ АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА НІМЕЧЧИНИ (1914–1918)

Проаналізовано освітньо-виховну та видавничу діяльність позапартійного Союзу визволення України (Львів–Відень) серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини в період Першої світової війни. Охарактеризовано співучасть у цьому Товариства “Просвіта” та інших організацій.

Ключові слова: Союз визволення України, військовополонені, табори, Австро-Угорщина, Німеччина, Перша світова війна, періодика.

Напередодні Першої світової війни просвітне життя галицьких українців розвивалося надзвичайно жваво. Заходами Головного Відділу Товариства оживлено просвітню організацію в краю, а що найважливіше, досягнуто доволі повний зв'язок з низовими ланками. На всіх ділянках – просвітньо-організаційній, економічній і видавничій кипіла робота, а інтерес до “Просвіти” охоплював щораз ширші кола українського народу. Діяльними були не тільки Матірне Товариство у Львові (36 тис. членів), але й філії (всього 77), читальні (2944), 504 читальні доми, в яких нараховувалося 197 035 членів читалень, 2364 бібліотеки з книжковим фондом 218 861 одиницею. В лоні читалень “Просвіти” засновувалися численні крамниці, позичкові каси, шпихліри, аматорські театральні та хорові гуртки, духові оркестри та ін.; читальні розвивали пропаганду тверезості, в них знаходив український селянин перше політичне усвідомлення¹. Підготовка до гідного проведення Шевченківського ювілею та Загальні збори Товариства якнайкраще свідчили про велику силу та живучість просвітньої організації.

Активну участь у житті та діяльності галицької “Просвіти” брали наддніпрянці. Вже на самих початках Товариства книгами йому допомагали М. Костомаров, М. Драгоманов, О. Кониський, Б. Грінченко, матеріально Є. Милородович, згодом Є. Чикаленко, І. Череватенко та інші. Значну суму (3000 корон) зложили київські українці 1895 р. на купівлю будинку “Просвіти”. Наддніпрянці друкувалися у її виданнях, особливо великі заслуги перед Товариством мало подружжя Грінченків – Борис і Марія, що подали цілу низку популярних книжок під псевдонімами Василь Чайченко і Марія Загірня. Крім того, тут з'явилися праці М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького тощо. Багато потрудився для “Просвіти” на її початках перший емігрант з-над Дніпра на галицькій землі Павлин Свенціцький, а пізніше політична еміграція – у передвоєнні та повоєнні часи активно працювали у Товаристві: А. Жук і

М. Корчинський, згодом А. Петренко і М. Таранович у Головному Виділі; В. Дорошенко, М. Залізник, С. Русова, С. Сірополко, Г. Хоткевич як автори чи редактори видань, М. Бутович, П. Ковжун, В. Сочинський як ілюстратори; Г. Жук, Н. Дорошенко – бібліотекарі. Серед почесних членів “Просвіти”, поруч із визначними галицькими діячами, була низка визнаних на ниві культури й просвіти загалом і, зокрема, для Товариства, наддніпрянців: В. Антонович, Б. Грінченко, М. Грушевський, П. Житецький, М. Костомаров, О. Кониський, І. Нечуй-Левицький, М. Лисенко, С. Русова, С. Сірополко, М. Старицький та Є. Чикаленко².

З вибухом війни українці опинилися між двома ворожими імперіями, проголосили свою лояльність до держав, під пануванням яких вони перебували. Галичани 1 серпня 1914 р. з однозгідної волі всіх українських партій, організувавши Головну Українську Раду, почали формувати Легіон Українських Січових Стрільців.

Наддніпрянські політичні емігранти, які з початку 1900-х рр. перебували у Галичині, 4 серпня 1914 р. створили Союз визволення України – безпартійну політичну репрезентацію національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії, основним політичним постулатом організація проголосила державну самостійність та соборність України³.

СВУ за весь час свого існування відповідно до списку, складеного А. Жуком, нараховував понад 250 членів, співробітників та активу з числа військовополонених⁴. Членами СВУ були відомі галицькі та буковинські політичні діячі: В. Бачинський, О. Бачинський, О. Безпалко, Я. Весоловський, М. Возняк, Л. і М. Ганкевичі, М. Голубець, Р. Домбчевський, Б. Лепкий, О. Назарук, П. Карманський, І. Крип’якевич, Є. Левицький, М. Новаківський, В. Пачовський, Р. і С. Смаль-Стоцькі, В. Сімович; активно співпрацювали також: В. Будзиновський, Т. Войнаровський, О. Грицай, М. Лозинський, Р. Перфецький, І. Пулюй, З. Кузеля, С. Рудницький, В. Старосольський, С. Томашівський, В. Темницький, Л. Цегельський, А. і М. Чайковські та інші.

У кінці серпня 1914 р. у результаті наступу російських військ у Галичині всі українські політичні організації, в т.ч. й СВУ, а також низка громадських інституцій перенесли свій осідок до Відня.

Війна не тільки зупинила подальшу роботу “Просвіти”, але й знищила сорокалітній доробок Товариства, довела до занепаду просвітне й економічне життя. З початком серпня 1914 р. припинив діяльність Головний Виділ і його допоміжні органи – комісії, які також виїхали до Австрії.

Російська окупаційна адміністрація намагалася знищити всі просвітні читальні та філії як вогнища “мазепинства”. Так само сприйняло діяльність Товариства й військове начальство, хоча водночас “Просвіта” знаходила щире співчуття та прихильність серед офіцерів і солдатів українців російської армії. З окупацією на початку вересня 1914 р. Львова російськими військами Товариство “Просвіта” стало одним із перших, яке припинило діяльність. Його приміщення було опечатано. На початку жовтня 1914 р. конфісковано фонд Товариства, що складався з цінних паперів на суму 100 тис. російських рублів, матеріал на прапори для філій і читалень, а також виткані шовком герби України з торгово-промислового дому “Достава”⁵.

У Відні для галицьких і буковинських біженців вже восени 1914 р. організовано “Український запомоговий комітет” на чолі з Ю. Романчуком, метою якого була “допомога жертвам війни без різниці віри і народності, зокрема, вдовам і сиротам”⁶.

Для задоволення духовних потреб біженців Товариство “Просвіта” заснувало у Відні окрему читальню. Тут виходили українські видання, призначені як для української суспільності, так і для ознайомлення іноземної громадськості з українською справою.

Освівши у Відні, Союз визволення України, окрім політичної та інформаційно-дипломатичної діяльності, розвинув широку культурно-просвітницьку роботу, зокрема щодо національного усвідомлення полонених українців російської армії.

Завдяки зусиллям Союзу в кінці 1914 р. було отримано дозвіл австрійських властей на відділення полонених українців від російських і переведення їх в окремі табори: Фрайштадт (Верхня Австрія), Дунасардегль у Словаччині, Терезієнштадт в Угорщині, старшинський у Йозефові (Богемія). Із створенням у квітні 1915 р. у Берліні Централі СВУ, українців було виділено в табори: Вецляр, Зальцведер, Рапштат. У Ганновер-Мюндені знаходилося чотири сотні українських офіцерів. Взагалі, Союз опікувався понад 200 тис. полонених, з яких згодом створено дві дивізії синьожупанників у Німеччині та одну сірожупанників в Австрії⁷.

Для налагодження національно-усвідомлювальної та культурно-просвітньої праці в усіх таборах військовополонених українців було створено Просвітні відділи СВУ. До їх складу добиралися особи, які стояли на ідеологічній платформі Союзу і поповнювалися з рядів наддніпрянської політичної еміграції, але, головним чином, з числа інтелігентів Галичини и Буковини.

У Фрайштадтському таборі працювало 12 осіб, серед них восьмеро галичан – професор В. Сімович, адвокати: Р. Домбчевський і О. Охримович, вчителі – В. Левицький і М. Чайковський, письменник В. Пачовський, мистець М. Голубець, один буковинець – публіцист і голова буковинської соціал-демократії О. Безпалко, три наддніпрянці – композитор о. Є. Турула, о. О. Гнідий і скульптор, політемігрант з Полтавщини М. Гаврилко, що згодом перейшов до Січових Стрільців.

У Німеччині до співпраці з СВУ було запрошено 29 осіб. За фахом у цій групі було 11 учителів з гімназій, п'ять народних вчителів, два адвокати, два студенти університету, три особи з середньою освітою, різьбяр, працівник української бібліотеки, оперний співак і публіцист. З них 11 осіб було з Галичини, 10 – з Буковини і 8 – з Наддніпрянщини. Серед них: П. Бензя, М. Митієвський, М. Бондаренко, А. Волосів, о. П. Катернюк, Б. Лепкий, В. Падалка, П. Карманський, Р. Перфецький, М. Парашук, В. Мороз, Є. Гуцайло, А. Миколаєвич, Я. Тарасовський, О. Терлецький, В. Левицький, М. Шаповал та інші. Крім того, на серію лекцій був запрошений професор С. Смаль-Стоцький, а відомий співак М. Менцинський давав по одному концерту в усіх трьох українських таборах Німеччини⁸.

Здійснення визначеної Союзом національно-просвітньої програми серед полонених українців здійснювалося з великими труднощами. Їх складовими були такі моменти: страх перед царським урядом, що після війни притягне до відповідальності полонених, їх природне русофільство, негативне ставлення до Центральних держав, переконання у могутності та непереможності Росії. Саме тому культурно-просвітній праці Союзу чинився великий опір зі сторони загалу. Серед полонених виділялися три групи: свідомі українці, національно індиферентні та звичайні безпросвітні, настроєні вороже до українства. Спочатку переважала друга група, потім вищість належала свідомим українцям. Жодна з цих груп, як

зазначав О. Терлецький, не зникла цілковито. Загалом, певна частина полонених пройшла велику національну еволюцію: від ідеї автономії до ідеї самостійності України (в менших групах полонених). У таборах мали місце також і певні прояви більшовизму. Деякі радикальні гасла соціального змісту знаходили серед полонених широкий відгомін. Радикалізм зводився, головним чином, до земельної справи, яку маса полонених, не орієнтуючись у партійно-політичних програмах, розуміла лише як розподіл поміщицької землі. Щодо церковної справи, то полонені особливого зацікавлення не виявляли. Лише для інтелігентів було зрозумілим, що церковною справою не можна легковажити, адже постулатом українця повинна бути незалежна українська Церква⁹.

Діяльність Просвітніх відділів розгорталася за трьома напрямками: 1) просвіта взагалі, тобто вивчення окремих предметів в організованих школах, курсах і окремих викладах; 2) національно-політичне виховання; 3) практична наука організації громадського життя, тобто управління українськими громадами. Відділам надавалася широка автономія та свобода у виборі методів роботи. Вони взяли на себе основну частину праці серед полонених – улашували по таборах школи грамоти, бібліотеки, читальні, хори, оркестри, освітні курси, будували церкви, засновували чайні, допомогові каси, кооперативні крамниці, відкривали спортивні товариства, друкарні, організували українські громади. Завдяки цьому Просвітні відділи з часом набули великого значення і стали найважливішими організаціями в українських громадах чотирьох таборів. Крім просвітньої роботи, вони займалися також справами, пов'язаними з побутом полонених, і до того ж виконували посередницьку місію між полоненими і владою¹⁰.

Просвітні Відділи організували низку систематичних курсів: української мови і літератури, історії та географії України, німецької мови, кооперації, політичної економії, математики, сільського господарства, малювання, співу й музики, курси для неписьменних.

Так, у Фрайштадті, незважаючи на різні умови, до 15 серпня 1917 р. було проведено шість курсів для неписьменних, на які записалося 759, а закінчило 615 осіб. На них викладало 16 фахових вчителів, виключно з полонених, відбулося 446 викладів під безпосереднім проводом В. Сімовича і С. Смаль-Стоцького¹¹.

Просвітні відділи в таборах особливо дбали про підготовку відповідних кадрів з-поміж самих полонених для ведення національно-усвідомлювальної праці. Так, 20 серпня 1915 р. у Фрайштадті виникла таборова організація полонених "Суспільно-Просвітній гурток", який мав окремі секції: просвітню, видавничу, етнографічну, фотографічну, спортивно-руханкову, кооперативну. Згодом просвітня секція гуртка підготувала відповідні матеріали для своєї реорганізації в автономне просвітне товариство за зразком діючого на західноукраїнських землях.

1 серпня 1916 р. було ухвалено статут Товариства "Просвіта" ім. М. Драгоманова. Метою Товариства було згуртувати і вести всю просвітню роботу, насамперед, задля національного усвідомлення та загальної освіти полонених і виховання майбутніх діячів й учителів для подальшої роботи на російській Україні. Для цього товариство влаштувало систематичні курси, загальні читання і виклади з усіх галузей знань, з акцентом на проблеми українознавства, проводило літературні вечори, видавало науково-популярні книжки, утримувало таборіві бібліотеки для по-

лонених і підручні для учителів. Членом товариства міг стати кожний полонений українець Фрайштадтського табору, який виявив бажання працювати в просвітньому напрямку й якого прийнято в члени Радою Товариства¹². Від початку заснування “Просвіти” робота велася у формі провадження курсів, викладів, доповідей, рефератів, звітів про воєнні події та піклування про бібліотеки.

Значний інтерес у полонених викликали доповіді Товариства про окремі українські краї. Так, професор С. Смаль-Стоцький ознайомив слухачів із життям Буковини, посол Яцко Остапчук розповів про Холмщину, поет П. Карманський розповів про життя і побут українців у Канаді¹³. Крім того, полонені прослухали 21 лекцію (відвідало по 100–120 осіб), на яких змогли детально і всебічно ознайомитися з національно-культурним життям українців в Австро-Угорщині. Велике зацікавлення викликали у слухачів виклади про москвофільство, парламентську діяльність галичан і буковинців, українські партії. “Переходячи по Галичині, – відзначав часопис “Розвага”, – вони бачили національно-культурні здобутки галицьких українців, вони не раз чули, як простий селянин оповідав про Шевченка, Шашкевича та інших українських письменників, вони не раз чули, що служба Божа правилася на зрозумілій їм мові, і то зворушувало їх душі, вони бачили школи, пам’ятали, а все то говорило їм, що тут живуть українці, їх брати”¹⁴.

При Товаристві “Просвіта” було засновано “Інститут Народного Віча”, слухачі якого готували доповіді, виклади й публічні дискусії на соціально-економічні, національно-історичні та суспільно-політичні теми, огляди міжнародно-політичних і воєнних подій. Референтами інституту були члени і співробітники СВУ: О. Охримович, Р. Домбчевський, О. Скоропис-Йолтуховський, А. Жук, М. Чайковський, П. Карманський, В. Левицький, В. Пачовський, а з полонених – І. Мороз, Ю. Мочульський та І. Лазько.

Заходами Товариства “Просвіта” у другій половині 1916–1917 рр. для полонених Фрайштадтського табору було організовано викладання 63 курсів (5753), які відвідало 7864 слухачі¹⁵.

26 серпня 1917 р. при Товаристві “Просвіта” із полонених українців засновано учительський гурток (12 членів), метою якого було об’єднання учителів-українців, які перебували у таборі, щоб підготувати їх до праці на рідних землях після війни. Його члени навчалися українознавства, методики, дидактики, психології та педагогіки. Лекції читав здебільшого С. Смаль-Стоцький, а допомагали йому полонені М. Лозовик і М. Славінський. Періодично відбувалися конференції, на яких обговорювалися різні питання з навчання і методики та українського шкільництва¹⁶.

З вибухом революції в Росії, праця “Просвіти” значно поширилася. Відвідування різних курсів суттєво збільшилось, особливо на курсів неписьменних та українознавства. Це свідчило про те, що полонені сприйняли ідею самостійності України й почали масово вивчати українську мову, історію України. Виклади С. Смаль-Стоцького з Шевченкознавства були настільки популярними, що розрахована на тисячу осіб аудиторія не могла вмістити всіх бажаючих. Всього відбулося 14 таких популярних викладів для загалу табору.

Починаючи з листопада 1916 р. аж до ліквідації Товариства “Просвіта”, всю просвітню роботу проводили полонені. Найактивнішими членами були М. Лозовик, К. Даниленко, О. Кобець, І. Мороз, П. Дубрівний, М. Славінський, В. Шевчук,

О. Сімчук, Д. Борисенко (розстріляний під Базаром більшовиками серед 359 осіб), Г. Щербацький, В. Ілюченко, О. Харченко, М. Роговий, Ю. Балицький, Ф. Шевченко, Д. Піддубний, І. Птиця, П. Соха, Кулинич, Рибалка, В. Єфремів.

За час існування Товариства відбулося 73 засідання Ради і сходин членів “Просвіти”, дев’ять загальних зборів і одні ліквідаційні – 22 лютого 1918 р. У зв’язку з виїздом до Володимира-Волинського першого транспорту зорганізованого в таборі Фрайштадт 1-го куреня “Оборони Рідного Краю” “Просвіта” припинила свою працю, з транспортом від’їхав майже весь її актив¹⁷.

Просвітня робота у Фрайштадті стала зразком для таборів українських полонених у Німеччині: Вецлярі, Раштаті та Зальцведелі. Для провадження національно-усвідомлювальної та культурно-просвітньої праці у цих таборах у квітні 1916 р. з Фрайштадту виїхало понад 20 активних членів “Просвіти”: І. Лазько, Ю. Мочульський, Д. Десятовський, К. Болобородський, Д. Олянчин, Г. Терешко, Д. Щербина та інші. Від’їхали також члени Просвітнього Виділу: О. Безпалко, В. Левицький, Є. Турула, В. Сімович, М. Чайковський.

Першою табірною інституцією у Раштаті було “Просвітньо-суспільне товариство”, засноване в кінці серпня 1915 р., до якого увійшли лише полонені. У вересні-грудні 1915 р. Товариство розділилося на Соціальну і Національну секцію, чисельність якої у грудні 1915 р. складала 250 осіб.

На початок лютого 1916 р. у Раштатському таборі декілька національних організацій об’єдналися в українську громаду чисельністю близько 1200 осіб. Головну роль відіграв Просвітній Виділ, який у співпраці з Національною та Соціальною секціями творив т.зв. “Просвітній (Учительський) гурток” з найширшими повноваженнями у вирішенні внутрішніх проблем табірної життя.

До кінця 1915 р. силами членів Просвітнього Виділу в таборі було проведено близько 750 лекцій, на яких були присутніми 600–700 осіб. На кінець 1915 р. полонені все більше відвідували курси німецької мови (180 осіб.), арифметики і геометрії (75 осіб.), школу грамоти (200–250 осіб)¹⁸. На початок 1917 р. до Просвітньої секції входило 30 осіб. При секції в листопаді 1916 р. утворено “Шкільну Раду” з 16 осіб, що безпосередньо керувала народною школою в таборі.

Згодом Раштат, як зазначав О. Терлецький, перетворився на своєрідну фабрику, в якій “перероблювано “малоросів” і “хохлів” на свідомих українців”¹⁹. На початок 1916 р. до української справи у таборі приєдналося 1200 осіб.

У Вецлярському таборі на переломі 1915–1916 рр. 28 активістів просвітньої роботи (Лисенький, Білик, Волошин, Полуботок та ін.) заснували “Соціальну секцію” – перше просвітнє товариство²⁰. Його метою було ознайомлення полонених з різними суспільно-політичними проблемами. Двічі на тиждень читалися й обговорювалися реферати та виклади, з якими виступали члени секції. Оскільки Товариство мало велику популярність серед полонених, постійно зростала його чисельність. У грудні 1915 р. секція нараховувала тільки 28 членів, а на 1 квітня 1916 р. – 106 осіб²¹. Найактивнішими членами Соціальної секції були полонені Білик, Бущенко Буховенко, Гордієнко, Козицький, Решетняк.

9 квітня 1916 р. Соціальна секція реорганізувалася в товариство “Воля”, яке продовжувало національно-культурну працю, влаштовуючи політичні віча “під голим небом”, в кожному з яких завжди брало участь близько 2000 осіб²².

Заходами Просвітнього Відділу 25 травня 1916 р. у Вецлярі утворено Просвітню громаду, яку в жовтні реорганізовано в “Просвітню Громаду імені М. Драгоманова” на чолі з полоненим Ю. Мочульським. Відразу ж активізувалася робота табірної “Народної школи”, яку за 13 місяців існування закінчило 2323 учні, а ще 500–600 осіб навчилася писати та читати українською мовою²³.

Маючи чисельний склад (77 осіб на 1 березня 1917 р.), Просвітня Громада ім. М. Драгоманова цілком перебрала на себе проведення просвітньої роботи в таборі. Її члени відповідали за стан і нормальне функціонування всіх табірних шкіл і курсів. Влітку 1916 р. завдяки Просвітньому відділу проводився соціальний курс національного виховання ім. Т. Шевченка, а в вересні відкрито курси т. зв. “мужів довір’я” для ведення просвітньої роботи у робітничих командах²⁴.

У кінці 1916 р. у Вецлярі постали два товариства, які згодом почали відігравати важливу роль у цілому табірному житті – “Січ” і “Самостійна Україна”. Головним завданням останньої було налагодження культурно-просвітньої роботи в робітничих командах, в яких на початок 1917 р. перебувало 11–12 тис. полонених²⁵.

Не припинялася культурно-просвітня робота і в таборі: школу грамоти постійно відвідувало 200–250 осіб; діяли т. зв. “Просвітньо-національні курси” для полонених, що вже мали початкову освіту. Тривала діяльність “Просвітньої Громади” і в окремих бараках, де влаштовувалися читання і реферати, проводилися віча. На початок 1917 р. у таборі нараховувалося близько 1500 осіб свідомих українців²⁶. Б. Лепкий, виступаючи на посвяченні пам’ятника полоненим українцям у Вецлярі (1917), наголосив: “Щоб не гаяти дорогого часу, полонені працювали, здобували просвіту, знання, щоб на Україну вернутися з найціннішим дарунком, яким єсть просвітній чоловік”²⁷.

У таборі Зальцведель культурно-просвітню працю започаткував “Національно-просвітній гурток” у складі 10 осіб. Він розпочав свою роботу в листопаді 1915 р. завдяки допомозі Просвітнього відділу СВУ, до якого в різний час входили такі відомі українські громадсько-політичні та культурні діячі, як Р. Смаль-Стоцький, З. Кузеля, Б. Лепкий, В. Сімович, В. Левицький, Є. Турула, П. Бензя, І. Мороз, П. Чикаленко та інші²⁸.

Праця гуртка проводилася у надзвичайно складних умовах. У таборі перебувало майже 10 тис. полонених з українських губерній Росії, які горою стояли “за царя і отечество” і зовсім не сприймали національних проблем.

Однак наполеглива праця членів гуртка на культурно-просвітній ниві, насамперед, заснування шкіл грамоти для неписьменних і українознавчих курсів, дала свої результати. Впродовж 1916 р. у таборі, завдяки діяльності “Національно-просвітнього гуртка”, виникла низка секцій гуртка: просвітня, національна, видавнича, соціальна, драматична, сільськогосподарська, музична, кооперативна, гімнастична, а також організовано хор, відкрито чайню, збудовано велику залу для різних загальних зборів полонених, скликалися таборові віча. З метою координації діяльності всіх табірних інституцій “Національно-просвітній гурток” реорганізовано у “Головну Раду”²⁹.

Найголовнішим центром поширення загальної освіти та національної свідомості серед полонених Зальцведельського табору стала просвітня секція, згодом – Товариство “Просвіта” імені Бориса Грінченка, яке об’єднало навколо себе всіх

просвітніх працівників. Товариство проводило популярні виклади з різних галузей знань, організовувало курси для неписьменних та іноземних мов, вело таборову школу, влаштовувало відчити, просвітні віча, дискусії з суспільно-політичних проблем, концерти. Товариство утримувало також бібліотеку, поширювало між полоненими популярні книжки та українські просвітні видання, видавало своїми силами книжки просвітнього характеру³⁰.

У січні 1916 р. у Зальцведелі було відкрито 4-класну табірну народну школу ім. Б. Грінченка, яка мала шість відділів і нараховувала 426 учнів. Навчання проводилося відповідно до віку учнів. Тут вивчалися також німецька мова і технічні дисципліни. “Приємно бачити, – зазначав у листі до редакції “Вістника СВУ” один з його дописувачів, – як кожного ранку квапляться до школи на лекції учні, між якими немало бородачів або навіть тих, які колись кричали “не нада”. Приємно бачити їх усіх над пильною працею за шкільними столами. Тут не на словах, а на ділі вповняють заповіт Грінченка: “Праця єдина з неволі нас вирве!”³¹

Збільшувалося, зростало прагнення полонених до знань. Тому заходами Товариства “Просвіта” Зальцведельського табору було відкрито ще й міську школу ім. Б. Грінченка, яку відвідували випускники народної чотирикласної школи, а також полонені з відповідними знаннями. У школі, яка налічувала 360 учнів, вивчалися: історія української літератури, теорія словесності, географія та історія України, історія культури, мінералогія, ботаніка, хімія, землемірство, сільське господарство, німецька мова.

Народна і міська школи були громадськими, в яких викладали 24 вчителі з числа полонених. Школами завідував директор з полонених вчителів, а навчання проводилося згідно з правилами новітньої педагогіки та методики. Загальний нагляд за діяльністю шкіл здійснювала шкільна комісія на чолі з В. Сімовичем³².

Кожний, хто закінчив таку школу, був добре обізнаним з українською історією, літературою й, взагалі, як зазначав Петро Чикаленко, що перебував тоді у Зальцведельському таборі, “може вважатися за цілком інтелігентну людину”³³.

Один із дописувачів “Вістника СВУ”, що заховався під псевдонімом “Трицько”, відзначаючи роль просвітньої праці серед полонених українців, підкреслював: “Наскільки велике значення буде мати ця праця для життя цілого українського народу, трудно тепер сказати, лише можна сказати одне: ті тисячі полонених, що повернуть додому, понесуть з собою нові вже думки, своє знання та могутнє бажання волі своєму народові. Стократним гомоном понесуться відгуки теперішньої праці по всій широкій Україні. Там на ріднім ґрунті, під блакитним небом, серед рідних степів неньки України, буйно виросте молодий проріст. Там ідеї перетворяться в діло та приведуть народ, що проснувся, до бажаної волі і незалежності”³⁴.

Просвітня праця СВУ в Зальцведелі була спрямована на піднесення рівня національної свідомості української громади табору, який завдяки цьому став “справжньою українською республікою”³⁵.

Зрозуміло, що для національно-просвітньої роботи у таборах були потрібні значні матеріальні засоби. Коштів австро-німецької сторони виявилось замало. Тому Союз звернувся до української громадськості про пожертвування полоненим українцям як грошима, так і книжками, зокрема, творами українських класиків, популярними виданнями “Просвіти”, кооперативними і хліборобськими публікаціями,

збірниками пісень, шкільними підручниками і т. п. “Полонені, – зазначалося у зверненні Союзу від 16 січня 1916 р., – мають право розраховувати у своєму становищі на допомогу рідного громадянства. І СВУ певний, що наш патріотичний загал щедро підіпре цю важливу національну справу”³⁶.

Самі полонені також звернулися до громадськості з проханням вислати шкільні підручники, популярні книги, особливо фахові. “Ми купили б самі, – писали полонені українці однієї з робітничих команд у Верхній Австрії, – та нам потрібно багато грошей, бо ці підручники дорогі, нам це не в силу”³⁷.

Невдовзі на заклик Союзу відгукнулися науковці та громадські установи Галичини. Так, Наукове товариство ім. Шевченка у серпні 1916 р. передало для полонених 43 одиниці назв книг в кількості 140 примірників, Товариство “Просвіта” у Львові 102 брошури своїх видань, а від окремих осіб поступило біля 300 книг різного характеру”³⁸. СВУ від жовтня 1914 р. до червня 1916 р. для національно-просвітньої роботи розіслав 20 тис. книг і брошур полоненим по всій Австро-Угорщині³⁹. Берлінська Централь Союзу від травня 1915 р. до березня 1917 р. видала для користування полоненим Раштату 42 269 книг, надіслала в усі німецькі табори для військово-полонених українців 172 280 примірників часописів⁴⁰.

Важливу роль у просвітній роботі серед полонених відіграла таборова преса. Першим тижневим таборовим часописом стала “Розвага”, що вийшла у Фрайштадті 5 червня 1915 р. накладом 2000 примірників. Газета виходила з постійним гаслом: “Давайте з рук до рук, з барака до барака!” Першим її редактором був В. Сімович, згодом Федір Шевченко (син Івана – брата Т. Шевченка).

23 січня 1916 р. у Раштаді редакційний комітет у складі 25 осіб розпочав видавати тижневик “Розсвіт” тиражем 1500 примірників, який призначався передусім для тих полонених, які не до кінця усвідомлювали національну ідею. У зверненні “До земляків” наголошувалося: “Наша мета була б в деякій мірі досягнена, коли б наші земляки тут, в полоні, не марнуючи даремно часу, обмінювались думками, учились пізнавати самі себе, бо ми тепер перед тою хвилиною, коли скинемо ярмо темноти, ярмо рабства. Перед нами починає світати, мов перед сходом, тому й газету назвали “Розсвіт”⁴¹.

Завдяки діяльності Просвітнього відділу, в таборі Зальцведель утворено редакційний комітет з 15 осіб. Він напередодні Різдвяних свят 1916 р. випустив односторінковий “Нова зоря” півторатисячним накладом, яку безкоштовно роздавали полоненим воякам. Згодом “Нова зоря” спричинилася до утворення нового друкованого органу – “Вільне слово”, перший номер якого вийшов 1 березня 1916 р. двотисячним тиражем. Спочатку появу цієї газети зустріли досить прохолодно, але поступово інтерес до неї зростав, і вона почала видаватися тричі на тиждень майже тритисячним накладом під редакцією П. Карманського.

Часопис Вецярьського табору “Просвітній листок” вийшов у світ в кінці 1915 р. (з 5 січня 1917 р. – “Громадська думка”). Спочатку він опинився у такій же ситуації, що й інші видання української таборової преси. Згодом, завдяки діяльності редакційного комітету, що складався з 10 осіб, тираж газети складав 3 тис. примірників.

Влітку 1918 р. таборові часописи пережили гостру матеріальну скруту. Наклади газет не розходилися, оскільки зменшилася кількість полонених у зв’язку з утворенням дивізій синьожупанників. Тому Союз прийняв рішення закрити

“Громадську думку” і “Розсвіт”, а видавати спільну газету – “Вільне слово”. Таборів друкарні планувалося перевезти в Україну, де б виходили газети для українського населення⁴². Водночас у таборах виходили різні суспільно-політичні та просвітні книги. Варто згадати друге видання у Вецярі відомої брошури М. Міхновського “Самостійна Україна” з передмовою О. Скорописа-Йолтуховського (1917), а також збірку “Наша пісня”, що витримала декілька видань⁴³.

Усі таборів видання мали національно-просвітній характер. Їх зміст відбивав зусилля Союзу національно усвідомити полонених, посилити за допомогою освіти їх патріотизм, сподівання та впевненість у майбутнє.

Влітку 1917 р. О. Скоропис-Йолтуховський у листі до О. Терлецького писав: “У наших українських таборах ми, вживаючи західно-європейські норми й формули, дали змогу виявити вільно, по-людському, тисячам інших земляків їх національну українську думку”⁴⁴.

Широка національно-просвітня робота Союзу серед полонених призвела до того, що з невиразної сірої маси постав свідомий український громадянин, який, як зазначав В. Сімович, “ось-ось має вхопитися за дишель свого воза й кермувати ним, як йому цього треба”⁴⁵. Це відбувалося напередодні революції в Росії.

Звістку про революцію в Росії полонені українських таборів отримали 15 березня 1917 р. Проте зустріли цю новину полонені українці в таборах Німеччини й Австрії по-різному. Однак скрізь відчувалося якесь небувале пожвавлення. Та справжнього захоплення, такого, щоб покинути щоденну роботу й висловити свої почуття демонстрацією, зборами чи походами, у таборах Німеччини не було видно. Тільки у Фрайштадтському таборі 25 березня 1917 р. відбулося віче за участю члена Президії СВУ М. Меленевського, на якому була схвалена петиція до Тимчасового уряду Росії, а копії надіслані до ради робітничих і солдатських депутатів у Петрограді провідникові українського національного руху М. Грушевському та Союзу визволення України. Під петицією в усіх українських таборах Австро-Угорщини та Німеччини підписалося 19 004 особи, в т.ч. 39 офіцерів-українців⁴⁶. Цю петицію у формі мандата пропонувалося передати О. Скоропису-Йолтуховському, якого уповноважували їхати до Петрограда, щоб висловити бажання полонених в українській справі.

У петиції йшлося, насамперед, про покладення в основу нових законів повного народоправ’я, проведення земельної реформи, заключення миру, домагання політичної автономії на основі Переяславської угоди 1654 р.⁴⁷. Як бачимо, в перші дні загальної радості справа України для поселенців Фрайштадського табору цілком зливалася зі справою нової Росії. Всі думки зводилися до автономної України, з’єднаної з Росією⁴⁸.

Тільки зальцведельський часопис “Вільне Слово” закликав полонених не потрапити під російський вплив Мілюкових та Родзянків. “Невідомо, які це будуть “свободи” для нас, – зазначав часопис, – бо ті люди (т.зв. “конституційні демократи”), що тепер кричать про волю, ще не так давно били чолом перед царем і його урядом”. Наприкінці березня “Вільне Слово” закликала українців бути обережними, бо ж проголошено волю після першої революції в 1905 р., але Україна з неї нічого не отримала. Тільки своя незалежна держава може дати повну свободу, забезпечити розвиток народу, тому й потрібна незалежна Україна, а полонені повинні використати час полону, щоб підготуватися до боротьби за самостійну Україну⁴⁹.

Подібні настрої пробивалися й у Вецлярському таборі, де також чіткіше окреслилася політична думка більшості полонених. “Ми не хочемо, щоб наша судьба була вічно залежною чи то від польського, чи то російського правительства, хоч би воно було якнайбільше поступливим, – наголошувала “Громадська Думка”. – Ми хочемо самі рішати о своїй долі. Ми бажаємо правительства демократичного, українського, покликаного волею українського народу до правління нами. Ми хочемо Самостійної України!”⁵⁰

“Далі, – згадував В. Сімович, – в таборах йшла вже робота в тому дусі, в якому йшла політика на Україні. Хоч не у всіх таборах настрої були цілком однакові. Наприклад, Раштат був більш соціалістичний, Вецляр за часів Скоропадського мав ознаку лояльного супроти уряду Гетьмана, але дух скрізь був український, що дали самостійницький, незалежницький. Полонені склали присягу Центральній раді, збирали між собою на Український національний фонд, а як надійшла на Україну большевицька хмара, юрбою вписувалися до синьожупанників”⁵¹.

Російська революція викликала різноманіття політичних настроїв серед полонених, через що виникла потреба у міжтаборових зв'язках. З ініціативи раштатської громади перша міжтаборова конференція відбулася 8 травня 1917 р. у Зальцведелі, яка ухвалила збирати щомісяця по троє представників від кожного табору з метою безпосереднього обміну думками і просила воєнне Міністерство Німеччини затвердити цю нову інституцію⁵². Найважливішим стало те, що конференція підтвердила основний ідеал полонених – повну державну самостійність України і якнайширшу організацію свідомих мас українського народу⁵³.

7–12 вересня 1917 р. у Раштаті відбулася друга міжтаборова конференція. За пропозицією В. Сімовича конференція прийняла відповідні ухвали щодо Центральної Ради, висловила їй своє довір'я та підтримку, вважала її єдиним крайовим представництвом України до скликання Українських Установчих зборів.

Завдяки заходам СВУ, з метою оборони української державності з полонених українців зорганізовано дві дивізії синьожупанників у німецьких таборах, а в Австрії – сірожупанників. У таборі офіцерів-українців Ганновер-Мюнден велася підготовка фахівців з різних галузей знань. Так, В. Сімович, Б. Лепкий, З. Кузеля, С. Смаль-Стоцький у березні 1918 р. проводили систематичні лекції з українознавства: історії України, літератури, етнографії, географії. Найбільша увага зверталася на вивчення української мови та діловодства. В. Сімович видав для полонених українців “Практичну граматику української мови”, а під псевдонімом Василь Верниволя – книжку “Як стати по-українськи грамотним”.

Культурно-просвітницька праця у таборах Вецляр, Зальцведель, Раштат зусиллями окремих представників продовжувалася і після саморозпуску Союзу визволення України влітку 1918 р. З цією метою 1 серпня 1918 р. було створено Комітет культурної помочі полоненим, до якого входили в Австро-Угорщині: А. Жук, І. Мороз, Р. Домбчевський, О. Охримович; у Німеччині – В. Козловський, В. Левицький, Б. Лепкий, В. Сімович, Р. Смаль-Стоцький. Усі вони ввійшли до складу українського посольства в Німеччині.

За допомогою “Військової Місії для справ полонених українців у Німеччині” в українських і мішаних таборах виникли “Українські Громади” та “Українські Комітети”. В середині 1919 р. у таборах було вже 40 громад, в яких існували школи,

драмгуртки, відбувалися лекції. Місія видавала у Зальцведелі науково-популярну літературу, часопис “Шлях”, мала в Берліні українську бібліотеку.

У серпні 1919 р., завдяки заходам Місії, відкрито пам’ятник померлим полоненим українцям у Вещлярі, з нагоди чого відбувся з’їзд представників таборових громад, на якому прийнято план культурно-просвітньої роботи. Хоча ця праця проводилася тепер вже не так широко, як за часів СВУ, але все ж у громадах діяли таборові школи, театральні гуртки, відбувалися виклади з українознавства тощо.

Завдяки діяльності Просвітніх відділів СВУ, різноманітних національно-просвітніх товариств, полонені ставали політично освіченими громадянами та свідомими українцями, готовими до боротьби за долю своєї Вітчизни.

Ivan Pater. Enlightening activity of the Union for Liberation of Ukraine (SVU) among the Ukrainian prisoners of war in camps of Austro-Hungary and Germany (1914-1918)

The author analyses educational and editing activity of none-party Union for Liberation of Ukraine (Lviv–Vienna) among the prisoners of war in camps of Austro-Hungary and Germany during the First World War. He describes the role of “Prosvita” society and other organizations.

Key words: Union for Liberation of Ukraine, prisoners of war, camps, Austro-Hungary, Germany, First World War, periodicals.

¹ *Возняк М.* Короткий погляд на дотеперішню діяльність “Просвіти” // “Просвіта” до українського народу. – Львів, 1921. – С. 9; *Петрик П.* З діяльності Товариства “Просвіта” // “Просвіта” за шістдесят літ”. Ювілейний альманах. – Львів, 1928. – С. 83.

² *Дорошенко В.* Ювілей матері українських установ // Календар-альманах “Дніпро”. – Львів, 1939. – С. 126.

³ *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – С. 14.

⁴ National Archives of Canada (The Andry Zhuk Collection) MG 30, C 167 (далі MG 30, C 167), Vol 7, File 15.

⁵ *Історія Львова.* Т. 2. – Львів, 2007. – С. 513; *Брик І.* Огляд діяльності Товариства “Просвіта” в рр. 1914–1920 // “Просвіта” за шістдесят літ”. Ювілейний альманах. – Львів, 1928. – С. 13.

⁶ *Поник С.* Українці в Австрії. 1914–1918. – Київ; Чернівці, 1999. – С. 77.

⁷ *Патер І.* Національно-просвітня діяльність Василя Сімовича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 12. – Львів, 2004. – С. 501.

⁸ *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті 1915–1918. – Київ; Лейпціг, 1918. – С. 26, 407–422.

⁹ Там само. – С. 31–42.

¹⁰ *Патер І.* Союз визволення України... – С. 278.

¹¹ *Дубрівний П.* Культурно-освітня робота в таборі Фрайштадт // Союз визволення України. 1914–1918. – Нью-Йорк, 1979. – С. 87.

¹² Статут товариства “Просвіта” ім. М. Драгоманова, Просвітньої секції таборової організації. – Фрайштадт, 1916. – С. 12.

¹³ *Дубрівний П.* Цит. пр. – С. 110–112.

¹⁴ *Розвага.* – Фрайштадт, 1915. – № 16. – С. 2.

¹⁵ *Срібняк І.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – К., 1999. – С. 50.

¹⁶ *Дубрівний П.* Цит. пр. – С. 113.

- ¹⁷ Там само. – С. 114–115.
- ¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 4406. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 13–15.
- ¹⁹ *Терлецький О.* Цит. пр. – С. 152.
- ²⁰ ЦДАВОУ. – Ф. 4382. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 37.
- ²¹ Там само. – Арк. 38.
- ²² Там само. – Арк. 39.
- ²³ *Срібняк І.* Полонені українці... – С. 100.
- ²⁴ ЦДАВОУ. – Ф. 4382. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 11.
- ²⁵ *Лисецький П.* Як виглядає просвітньо-організаційне життя в українським таборі у Вецлярі // Вістник політики, літератури й життя. – Відень, 1918. – № 9. – С. 132.
- ²⁶ *Срібняк І.* Полонені українці... – С. 107.
- ²⁷ *Патер І.* Богдан Лепкий і українська національна ідея // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць. – Чернівці, 2007. – С. 133.
- ²⁸ Вільне Слово (Зальцведель). – 1917. – 14 листоп.
- ²⁹ Там само. – 17 січ.
- ³⁰ ЦДАВОУ. – Ф. 4418. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 2.
- ³¹ Вістник Союзу визволення України (далі – Вістник). – Відень, 1916. – № 65. – С. 758.
- ³² Вістник. – 1917. – № 9. – С. 142.
- ³³ Діло (Львів). – 1917. – 3 серп.
- ³⁴ Вістник. – 1916. – № 65. – С. 758.
- ³⁵ *Смаль-Стоцький Р.* Спогади про Зенона Кузеля // Збірник на пошану Зенона Кузеля / Записки НТШ. Т. СLXIX. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. – С. 46.
- ³⁶ Вістник. – 1916. – № 5–6. – С. 48.
- ³⁷ Там само. – № 64. – С. 744.
- ³⁸ Центральний Державний історичний архів, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 309. – Спр. 2638. – Арк. 30, 35–36.
- ³⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 4405. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 8.
- ⁴⁰ *Терлецький О.* Цит. пр. – С. 342.
- ⁴¹ Розсвіт (Раштат). – 1916. – 23 січ.
- ⁴² *Романюк М., Крупський І.* До історії становлення української таборової преси (1915–1917 рр.) // Третій Міжнародний конгрес українців. 26–29 серпня 1996 р. Ч. 2. Історія. – Харків, 1996. – С. 213–222.
- ⁴³ Свобода (Нью-Йорк). – 1954. – № 155.
- ⁴⁴ *Терлецький О.* Цит. пр. – С. 18.
- ⁴⁵ *Сімович В.* Союз Визволення України (з приводу чвертьстоліття заснови) // Дніпро. – Львів, 1939. – С. 57.
- ⁴⁶ *Терлецький О.* Цит. пр. – С. 347; Рідне Слово (Біла). – 1917. – 14 лип.
- ⁴⁷ Вістник. – 1917. – № 14. – С. 215; ЦДАВОУ. – Ф. 4405. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 1–2.
- ⁴⁸ Календар “Просвіти” на 1937 рік. – Львів, 1937. – С. 73.
- ⁴⁹ Вільне Слово. – 1917. – 31 берез.
- ⁵⁰ Громадська Думка (Вецляр). – 1917. – 18 квіт.
- ⁵¹ *Сімович В.* Відгук березневої революції в таборах полонених українців / Календар “Просвіти” на 1937 рік. – Львів, 1937. – С. 75.
- ⁵² *Терлецький О.* Цит. пр. – С. 388.
- ⁵³ Там само. – С. 390.